

Кожна нова книга була репрезентована громадськості з метою відновлення історичної пам'яті та збереження культурного надбання України. Видання привертає увагу читачів енциклопедичним характером багатотомної праці, дозволяє неупередженими очима сучасників побачити приховані сторінки минулого, усвідомити причини такого трагічного явища, як політичні репресії, закріпити фундамент сталого правового суспільства.

Плідна робота з підготовки книг серії була нагло перервана подіями прямої російської агресії проти нашої держави. На початку війни колективу закладу вдалося зберегти напрацьовані протягом років напруженої роботи матеріали. Осмислення історичних подій з позицій сьогодення відкриває аспекти нових досліджень минулого.

Публікація науково-документального видання «Реабілітовані історією» сприяє становленню європейської правової держави, розвитку громадянського суспільства і правової свідомості громадян. Популяризації демократичних цінностей та утвердженню прав кожної особи і відкидає повернення тоталітаризму, що набуло болючого змісту в умовах російсько-української війни.

УДК 930.2:050.9(477.54)''1862/1917''

ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТНИХ КНИЖОК І КАЛЕНДАРІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1862–1917 рр.): ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Янкул Олексій Миколайович,
провідний фахівець Центру українських студій
та краєзнавства ім. академіка П. Т. Тронька
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
доктор філософії з історії та археології
м. Харків

***Анотація.** Про дослідження пам'ятних книжок і календарів другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі харківських видань. Автором, спираючись на власний досвід вивчення цього сегменту періодики, зроблено стислий огляд сучасної історіографії, виокремлено певні особливості роботи з ними. Зокрема, звертається увага на комплексний підхід при опрацюванні подібних збірників, а також на те,*

яким чином можливе найбільш повне розкриття їх інформаційного потенціалу. Також окреслено перспективи подальших досліджень цих історичних джерел.

Ключові слова: Харків, Харківський губернський статистичний комітет, «Пам'ятна книжка Харківської губернії», «Харківський календар», періодичні видання, історичні джерела, краєзнавство.

Пам'ятні книжки і календарі Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. є цінним джерелом з історії нашого регіону означеного періоду. Вони видавалися Харківським губернським статистичним комітетом (ГСК) у період з 1862 до 1917 р. і містили в собі матеріали статистичного, довідкового, науково-популярного характеру тощо. Подібні видання були в кожній губернії тогочасної Російської імперії і стали масовим явищем після реформи ГСК у 1860 р., коли губернії фактично зобов'язали укладати подібні статистико-інформаційні збірники.

Автор статті також зробив певний внесок у вивчення теми, пов'язаної зокрема з «Пам'ятною книжкою Харківської губернії» і «Харківським календарем». Результати цього дослідження знайшли відображення у низці публікацій [11–14 та ін.]. Утім, розробка цієї теми триває, тому вважаємо за доцільне поділитися власним досвідом щодо її вивчення та окреслити перспективи подальших досліджень.

Історіографія, пов'язана з вивченням губернських пам'ятних книжок і календарів, наразі є доволі неширокою. Відповідно, проблемне поле, присвячене таким виданням, наразі лише формується і нині здебільшого складається з характеристики структури різних подібних збірників, розкриття їх інформаційного потенціалу, дослідження певних питань, пов'язаних з комплексним дослідженням (найчастіше це відсутність в бібліотеках та інших книгосховищах окремих номерів) тощо. Автором також докладено зусиль для розширення проблемного поля з вивченні пам'ятних книжок і календарів на прикладі харківських випусків, зокрема шляхом розгляду окремих матеріалів з них (статистичних даних, окремих науково-популярних публікацій, реклами тощо), а також напрацювання методики роботи при дослідженні цього виду періодики.

Сучасні українські розвідки складають окремі публікації, присвячені вивченню таких видань у різних регіонах. Серед українських дослідників, які займалися подібною тематикою, можна назвати Г. Дідусенко, О. Лянсберга, Е. Локтіонова, Ю. Ястремську та ін. Зазначимо, що більшість зі вказаних авторів є бібліотекарями. Так, Г. Дідусенко

займалася висвітленням пам'ятних книжок Полтавської губернії. У своїх публікаціях [3; 4] нею зроблено загальний огляд цих видань, показано їх структуру, основні розділи, звернено увагу на відмінності в різних номерах, зокрема оформлення певних випусків, що є одним із компонентів, на який нами також звернено увагу при дослідженні харківських зразків. У статті «Цінне джерело історичної пам'яті нації» вона зазначає: «Особлива краєзнавча цінність цих джерел полягає в тому, що вони надають можливість отримати оригінальні [...] історичні свідчення, не спотворені пізнішими виправленнями». Авторка також зауважує, що, незважаючи на свою унікальність, ці видання є ще недостатньо використаними та мало дослідженими [4, с. 19]. Вона також звертає увагу на історико-краєзнавчі матеріали в пам'ятних книжках Полтавської губернії [4, с. 21–22]. Такі публікації також зустрічаються в харківських виданнях, тому ця інформація є цінною для певного порівняння.

О. Лянсберг у статті «З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії» також звертає увагу на структуру цих видань та її особливості, але серед іншого й на відділ рекламних оголошень (також розглядалося нами на прикладі харківських). Крім того, авторка звертає увагу на історичну особливість свого регіону, зокрема, що частина його земель входила до 1918 р. до різних повітів, а тому при використанні пам'ятних книжок варто звертати увагу не лише на ті, що входили до складу Херсонської губернії, а й до Таврійської. Короткий огляд подібних видань останньої також наведено [7, с. 28].

Е. Локтіонов у публікації «Пам'ятні книжки – різновид книжкової продукції (на прикладі Таврійської губернії)» зосереджується на діяльності ГСК зі створення таких видань. Як й інші вищенаведені автори, звертається, до історії створення та функціонування установи. Також він звертає увагу на структуру пам'ятних книжок Таврійської губернії, зокрема її відсутність у випусках на 1908, 1910 і 1911 рр., а також хаотичність розміщення у них розділів [6, с. 27].

Ю. Ястремська у публікації «Про роботу з пам'ятними книжками губерній України в Державній історичній бібліотеці України» поділилася досвідом укладання бібліографічного покажчика по пам'ятних книжках і календарях українських губерній. Вона акцентувала увагу на низці труднощів (здебільшого це стосується бібліографічного опису), з якими зіштовхнулася під час дослідження, а також з відсутністю багатьох випусків цих видань у бібліотеках [15]. Приклади подібних публікацій, в

яких проаналізовано різні пам'ятні книги та календарі, можна продовжити. Майже всі вони висвітлюють певні регіональні особливості цих джерел, описують їх структуру тощо.

Крім того, існує комплексний бібліографічний покажчик «Пам'ятні книжки губерній та областей Російської імперії (1833–1917)», виданий у 2008 р. (укл. Н. М. Балацька, О. І. Раздорський) [2]. Інформацію в ньому структуровано по губерніях, зокрема це дає змогу простежити, з якою періодичністю ці збірники видавалися в різних регіонах. Також можна навести окремі бібліографічні покажчики, що стосуються пам'ятних книжок саме українських губерній, що входили того часу до складу Російської імперії. Зокрема, відоме видання щодо пам'ятних книжок Херсонської губернії [8].

Окремі аспекти діяльності Харківського ГСК розглядалися в публікаціях місцевих дослідників. Зокрема, Н. В. Аксьонова досліджувала етнографічну діяльність установи [1], а В. С. Романовський зосередив увагу на виданнях, які публікувалися комітетом [10], а також їх пам'яткознавчій діяльності [9].

У цій публікації ми зосередили увагу на основних моментах, пов'язаних з особливостями вивчення пам'ятних книжок і календарів Харківської губернії. Загальна методика роботи з цими джерелами була запропонована нами раніше, тому докладно зупинятися на ній не будемо [14, с. 176–181; 16]. Однак вважаємо за необхідне акцентувати увагу на певних моментах, які, у зв'язку з продовженням розробки теми, потребують додаткового розкриття. Можливо, вони стануть в нагоді іншим дослідникам, які займаються подібною проблематикою.

Отже, почнемо з того, що автори розвідок про пам'ятні книжки і календарі відзначають недостатнє використання науковцями і краєзнавцями цих джерел. Зокрема, історик М. Г. Казьмирчук зауважує: «Попри наявність цілого комплексу цих опублікованих джерел у бібліотеках України, вони залишаються ще досі недостатньо використаними і недослідженими. Науковці лише зрідка звертаються до них при висвітленні певних проблем» [5, с. 24]. Попри те, що стаття М. Г. Казьмирчука датована 2009 р., нині, у 2025 році, ситуація не надто змінилася. Ми можемо висунути декілька припущень, чому так відбувається. На нашу думку, однією з причин низького використання цих джерел є їхня назва. «Пам'ятна книжка» може асоціюватися в дослідників, наприклад, як книга з певними корисними порадами (на кшталт щодо різних повсякденних справ) або ж як певне видання меморіального

характеру, чи щось подібне. Назва «календар» так само може сприйматися як видання з інформацією, що стосується певних днів (наприклад, святкових) і з різними корисними щоденними порадами, як це зазвичай буває. Утім, це не так. Календарі і пам'ятні книжки губерній містять як суто довідкову, так і статистичну, науково-популярну та іншу інформацію.

Тут постає наступне проблемне поле, через яке можлива недооцінка «Пам'ятної книжки Харківської губернії» і «Харківського календаря» як історичних джерел. Збірники подібного типу доволі часто класифікують як «довідкове видання». Утім (принаймні у випадку Харківської губернії), це не зовсім так. Деякі випуски цих видань дійсно можна віднести до довідкових (особливо ті, які видавалися у 1900-х рр.), але якщо (і треба) розглядати їх у комплексі, то ми побачимо, що ці видання містять різноманітні матеріали, і відповідно, виконують одразу декілька функцій: інформаційно-довідкову, просвітницьку (в основному завдяки науково-популярним статтям та іншим матеріалам), а також поєднують в собі елементи статистичного видання, журналу, альманаху, науково-популярного збірника тощо. Докладно це питання вже висвітлювалося автором, зокрема було запропоновано визначити такий вид періодичних видань, як «статистико-інформаційні збірники» [14, с. 39–51]. На нашу думку, це виглядає більш конкретно і точніше відображає специфіку цих історичних джерел.

Працюючи з цим видом періодичного видання, на нашу думку, варто розкривати його інформаційний потенціал на прикладі окремо взятих рубрик чи підрозділів. Приміром, можна окремо розглянути статистичні таблиці з певного питання, якщо є можливість, то провести співставлення з іншими статистичними джерелами, як-то міськими. Зазначимо, що у 1890-х рр. у Харкові з'явився міський статистичний відділ, який міг створювати ГСК своєрідну конкуренцію, бо вони також збирали статистичні дані по місту. Відповідно, ці цифри від різних установ потребують порівняння. Крім того, окремі публікації можна присвячувати різним звітам, рекламі, аналізувати науково-популярні матеріали тощо, тобто повністю розкрити той потенціал, який дають ці збірники, давши їм загальну характеристику, не можна. Це потрібно лише на початкових етапах, щоб поінформувати дослідників, що саме міститься в таких виданнях.

Так само не бажано розглядати окремі з цих збірників, треба підходити до їх вивчення комплексно. Окремо можна зупинитися лише на

певних випусках пам'ятних книжок і календарів Харківської губернії, у яких є матеріали, що більше не повторювалися (наприклад, рубрика «Видатні уродженці і діячі Харківської губернії», яка була надрукована у «Харківських календарях» на 1884–1886 рр., а також у першому випуску «Харківського збірника» за 1887 р., що був додатком до «Календаря»). Справа в тому, що з часом у цих збірниках одна й та сама інформація могла подаватися по-різному. Наприклад, статистичні таблиці з того чи іншого питання могли бути в одних випусках загальними, а в інших – розбитими за певними критеріями (приміром, щодо населення в одних випусках могла просто подаватися як кількість осіб чоловічої і жіночої статі, то в інших ці самі дані поділялися окремо за віросповіданнями, станами тощо). Особливо це стосується демографічних матеріалів.

До того ж, варто звертати увагу на їх оформлення, оскільки часто зустрічаються випадки зміни в їхньому візуальному поданні (наприклад, щось з часом виділялося жирним шрифтом, курсивом, писалося з нового рядка тощо). Це може дати нам певне розуміння щодо вдосконалення або, навпаки, «застою» не лише в друкарській справі, а й в роботі Харківського ГСК, що мав відповідати й за зручність навігації в збірнику. Ще одним таким прикладом змін у візуальному оформленні цих видань є їх обкладинки – їх оформлення змінювалося майже щороку. На початку 1870-х рр. це були гравюри з різними видами Харкова, потім – годинники, які показували час у різних містах планети. Пізніше обкладинки стали більш академічними та оформлялися за допомогою різноманітних візерункових рамок та віньєток. На одному з випусків «Харківського календаря» (а саме на 1881 рік) на обкладинці містилися герби різних міст губернії: зокрема Харкова та Харківського повіту (тоді він був єдиний, по центру обкладинки), а навколо – герби повітових міст: Богодухова, Валок, Вовчанська, Змієва, Ізюма, Куп'янська, Лебедина, Старобільська, Сум та Охтирки. На нашу думку, таке розмаїття в оформленні обкладинок мало на меті привернути увагу читачів до видання (хоча, зважаючи на наклад у 2500 примірників у 1880-х рр., воно користувалося популярністю) і збільшувало його цінність для майбутніх колекціонерів.

При роботі з пам'ятними книжками і календарями варто звертати увагу й на укладачів, і взагалі на склад ГСК (зазвичай дані про них містилися в розділі «Адрес-календар»), адже це безпосередньо впливало на якість збірника та поданих у ньому матеріалів. У випадку з виданнями Харківської губернії секретарями місцевого ГСК були

випускники або вихованці університету (наприклад, Я. Я. Голяховський, О. Й. Подвисоцький, П. С. Єфименко та ін.), а до укладання окремих розділів у збірниках залучалися університетські професори (приміром, геолог Н. Д. Борисяк, зоолог О. В. Чернай, історик О. П. Зернін та ін.). Ймовірно, саме завдяки наявності в місті університету й участі його представників у роботі ГСК, місцеві видання виходили друком значно довший період часу, на відміну від багатьох інших губерній.

Ми окреслили лише деякі моменти, пов'язані з особливостями вивчення пам'ятних книжок і календарів. Дослідження продовжується, тому можна визначити певні перспективи роботи у цьому напрямку. Вивчення цього виду періодики є важливим з огляду на потребу у максимальному розкритті його потенціалу як історичного джерела, й, відповідно, залучення більш широкого кола дослідників до цієї справи. Зокрема, було б непогано, якби було досліджено подібні видання кожного регіону України. Це дасть змогу провести їх співставлення (для початку – загальне) і розширити проблемне поле історіографії з цієї тематики. Також це створить можливість створення дискусійної панелі для дослідників і збільшить використання таких видань у наукових працях тощо. Для цього потрібна популяризація подібних видань, яка можлива, зокрема, шляхом створення окремих спецкурсів для студентів-істориків (можливе їх залучення до написання курсових і дипломних робіт, присвячених цим виданням або окремим матеріалам з них), проведення публічних лекцій для істориків, краєзнавців-аматорів, бібліотекарів тощо. Ці збірники є унікальними для своїх регіонів, оскільки в них здебільшого міститься інформація, що відображає місцеві особливості розвитку, тому потребують більш детального вивчення. Вони можуть бути корисними також при міждисциплінарному підході до їх дослідження, зокрема джерелознавчого та книгознавчого. Ця публікація не є останньою з питань вивчення пам'ятних книжок і календарів, ми продовжуємо наші пошуки і закликаємо приєднатися до них інших дослідників.

Список бібліографічних посилань

1. Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2012. № 1006. Вип. 15. С. 62–69.

2. Балацкая Н. М., Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917) : свод. каталог-репертуар. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. 645 с.
3. Дідусенко Г. А. Пам'ятні книги як унікальне історичне джерело пізнання минулого Полтавщини (за фондами Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського) // Бібліотека закладу вищої освіти в умовах трансформаційних змін: відкрита наука, відкритий доступ, цифрова педагогіка : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 20–21 верес. 2018 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2018. С. 59–65.
4. Дідусенко Г. Цінне джерело історичної пам'яті нації // Бібл. форум: історія, теорія і практика. 2019. № 2. С. 19–22.
5. Казьмирчук М. Специфіка «пам'ятних книжок» у відображенні соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія». 2009. Вип. 97. С. 24–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2009_97_8 (дата звернення: 30.04.2025 р.).
6. Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии) // Праці Центру пам'яткознавства. Київ, 2013. Вип. 23. С. 20–30. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence> (дата звернення: 30.04.2025 р.).
7. Лянсберг О. З історії пам'ятних книжок Херсонської губернії // Бібл. планета. 2006. № 1. С. 26–28.
8. Пам'ятні книжки Херсонської губернії : бібліогр. огляд і покаж. / Херсон. обл. універс. наук. б-ка ім. Олеса Гончара. Херсон, 2004. 42 с.
9. Романовський В. С. Значення досліджень Харківського губернського статистичного комітету для пам'яткознавства // Зб. Харків. іст.-філол. т-ва. Харків, 2005. Т. 11. С. 23–42.
10. Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання // Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р. Репр. вид., відтвор. 1887 р. Харків, 2009. Вип. 1. С. 5–29.
11. Янкул О. М. До питання про точність губернської статистики у світлі даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р. (на матеріалах Харківської губернії) // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. С. 145–146.
12. Янкул О. М. Біографічні матеріали на сторінках «Харьковского сборника» (1887–1898 рр.): історико-джерелознавчий аспект // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 56. С. 102–109.
13. Янкул О. М. Статистика шлюбів у Харківській губернії за 1867–1912 рр. у відображенні видання «Харківський календар» // Тези доповідей учасників ХХІХ Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» (18 квіт. 2025 р.). Харків, 2025. С. 52–54.

14. Янкул О. М. «Харьковский календарь» (1869–1917 pp.) як історичне та історіографічне джерело : дис. ... д-ра філософії : 032 – історія та археологія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. 253 с. URL: <https://old.karazin.ua/docs/work/dysertatsii/iankul-dysertatsia.pdf> (дата звернення: 30.04.2025 р.).

15. Ястремська Ю. Про роботу з пам'ятними книжками губерній України в Державній історичній бібліотеці України // Бібл. планета. 1998. № 1. С. 26–28.

16. Yankul O. Methodology of the Complex Analysis of Statistical-Information Collections (Exemplified by «Kharkiv Calendar», 1869–1917): Study Experience [Електронний ресурс] // 8th International e-Conference on Studies in Humanities and Social Sciences. 2022. Р. 73–84. URL: <https://centerprode.com/conferences/8IeCSHSS/coas.e-conf.08.05073u.pdf> (дата звернення: 30.04.2025 р.).